

СПЕЦИФІКА ЗМІСТУ ТА СТРУКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Л.М. Співак,

кандидат психологічних наук, доцент, докторантка
кафедри теоретичної та консультативної психології

Інституту соціології, психології та управління
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

У статті проаналізовано наукові психологічні роботи, в яких презентуються ідеї щодо сутності та структури концепту «національна самосвідомість» особистості, що є значущими для теоретиків і практиків у галузях вікової психології та психології особистості з метою подальшого розвитку таких знань. Розкрито особливості поглядів сучасних російських й українських психологів на зміст і структуру національної самосвідомості особистості, що стверджують їх нерозривність із змістовим наповненням та конструктами національної свідомості.

Ключові слова: національна самосвідомість особистості, національна ідентифікація, когнітивний конструкт, емоційний конструкт, поведінковий конструкт, самооцінка, національний «Я-образ», домагання, соціально-психологічні очікування.

В статье проанализированы научные психологические работы, в которых представляются идеи о сущности и структуре концепта «национальное самосознание» личности, значимые для теоретиков и практиков в областях возрастной психологии и психологии личности с целью дальнейшего развития таких знаний. Раскрыты особенности взглядов современных российских и украинских психологов на содержание и структуру национального самосознания личности, которые утверждают их неразрывность с содержательным наполнением и конструктами национального сознания.

Ключевые слова: национальное самосознание личности, национальная идентификация, когнитивный конструкт, эмоциональный конструкт, поведенческий конструкт, самооценка, национальный «Я-образ», притязания, социально-психологические ожидания.

Постановка проблеми. У сучасному науковому дискурсі вітчизняні вчені все частіше апелюють до концепту «національна самосвідомість» особистості. Цей складний психологічний концепт постійно знаходиться у сферах філософського, етнологічного, соціологічного, політологічного, історичного та психологічного аналізу. Однак й до сьогодні в українській психологічній науці залишається нагальною потреба у глибинних теоретико-методологічних й експериментальних дослідженнях, спрямованих на з'ясування його сутності та структури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як засвідчив проведений теоретичний аналіз наукових робіт з різних галузей знань (етнографії, етнології, педагогіки, соціології, філософії), вчені (А.Г. Агаєв, В.В. Борисов, Ю.В. Бромлей, П.І. Гнатенко, Л.М. Дробіжева, О.С. Кармін, В.І. Козлов, П.І. Кушнер, Г.В. Старовойтова, Д.О. Тхоржевський, Г.В. Шелепов та ін.) презентували специфічні для власних галузей, нерідко суперечливі думки про сутність і структуру феномена «національна самосвідомість». Зазначене призвело до понятійної плутанини і термінологічних неточностей при використанні цього феномена у науковому обігу. Водночас зауважимо й те, що більшість проаналізованих робіт стосувалися національної самосвідомості як характеристики групи, спільності.

Роботи, у яких вивчалися окремі аспекти проблеми етнічної чи національної самосвідомості як характеристики особистості, у вітчизняній психології розпочали з'являтися лише в середині 80-х років ХХ ст. Зокрема огляд праць з проблематики етнічної ідентичності, зроблений українським науковцем О.В. Бичком [3], дозволив йому зробити висновок про те, що на противагу зарубіжній психології подібна проблематика в Україні розроблялася лише в соціологічній і політологічній науках, а у психологічній науці такі дослідження є поодинокими.

Нагальна потреба у розв'язанні окресленої проблеми спонукала нас до пильного розгляду наукових психологічних поглядів на концепт «національна самосвідомість» особистості, що й стало **метою** нашої наукової статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній російській психологічній науці ми виявили небагато робіт (О.В. Барканової, Л.М. Ондар), в яких вивчалися сутність і структура зазначеного концепту на рівні особистості. Так, О.В. Барканова відзначила, що національна самосвідомість може функціонувати на двох рівнях: 1) на макрорівні, тобто стосується етносу; 2) на мікрорівні — особистості. Згідно з цією думкою, психолог визначила національну самосвідомість як усвідомлення людьми своєї етнічної ідентичності в системі міжнаціональних відносин і формування певної позиції щодо власної та інших націй.

До структури національної самосвідомості особистості нею віднесено три компоненти: 1) когнітивний; 2) афективний; 3) діяльнісний. На погляд психолога, когнітивний компонент складають знання людини про культуру і спосіб життя власної та інших націй; про риси національного характеру, інтереси й цінності нації та особливості поведінки її представників у певних ситуаціях. Результатами національного пізнання і самопізнання є національне самовизначення та ідентифікація. Афективний компонент виявляється в емоційно-оцінному ставленні особистості до себе та представників інших націй, що може бути позитивним, негативним і амбівалентним. Зміст діялісного компонента утворюють особливості поведінки та диспозиції щодо міжнаціональних комунікацій і взаємодії (антагонізм, конформізм, уникнення, співробітництво) [1].

Як видно з презентованої позиції, О.В. Барканова вбачає сутність національної самосвідомості в усвідомленні особистістю власної етнічної, а не національної ідентичності. Варто зауважити, що більшість перерахованих вище складових (окрім емоційно-оцінного самоставлення особистості) належать до структури національної свідомості, а не самосвідомості.

Л.М. Ондар також не відокремила національне та етнічне, зазначаючи, що національна самосвідомість — це несвідоме та свідоме віднесення людиною себе до певної етнічної спільності. Умовою розвитку національної самосвідомості є національна свідомість, тобто сукупність уявлень індивіда про етнічний світ — про свій і чужі етноси. Національна самосвідомість є процесом (етнічне самопізнання, етнічне самоставлення і саморегуляція етнічної поведінки) і продуктом (образ етнічного «Я», етнічна самооцінка як ставлення до цього образу, національні диспозиції, вчинки, дії та автостереотипи).

Як і в О.В. Барканової, структура національної самосвідомості особистості в Л.М. Ондар є трикомпонентною, однак зміст цих компонентів дещо відмінний. Когнітивний компонент містить систему уявлень людини про себе як представника етнічної спільності, емоційний — її емоційне ставлення до власного етнічного «Я». Такі два компоненти зумовлюють регуляцію поведінки особистості (поведінковий компонент) [8].

Однак, проведений нами теоретичний аналіз наукових робіт з різних галузей знань, дозволяє не погодитися з думкою Л.М. Ондар про наявність несвідомої складової у національній самосвідомості особистості. Доречно також зауважити, що запропонована психологом структура національної самосвідомості майже не відрізняється від структури «Я-концепції» особистості.

В українській психологічній науці ми виокремили низку робіт, в яких у контексті дослідження різних аспектів проблеми національної самосвідомості особистості принагідно трактуються її сутність і структура (А.М. Березін, М.Й. Боришевський, Н.О. Євдокимова, В.Ф. Соколова, О.В. Шевченко, М.А. Шугай). Розглянемо такі потрактування в історичному ракурсі.

Найбільш ґрунтовне пояснення концепту «національна самосвідомість» у вітчизняній психології вперше було здійснено М.Й. Боришевським у контексті вивчення громадянської спрямованості особистості. Інтерпретуючи сутність і структуру цього концепту, вчений постулював нерозривність понять «національна свідомість» і «національна самосвідомість»: «Навіщо вживати поняття «національна свідомість», якщо мова йде про національну самосвідомість?» [5, с. 9]. За цим постулатом, у структурі національної самосвідомості особистості вчений виокремив такі конструкти як: самооцінка, домагання, соціально-психологічні очікування та «образ-Я».

Розкриємо сутність перерахованих конструктів за М.Й. Боришевським. Самооцінка є судженнями особистості, в яких виявляється міра наявності у неї характеристик, що стосуються системи національних цінностей тієї спільності, з якою вона себе ідентифікує. До національних цінностей вченим віднесено риси національного характеру, усвідомлення людиною

відповідальності за долю своєї нації та т. ін. У структурі національної самосвідомості самооцінка характеризується за такими ж параметрами, як і у структурі якого-небудь іншого виду самосвідомості: адекватністю, висотою, стійкістю та ступенем самокритичності.

Домагання визначено як спрямованість особистості на вибір і досягнення вагомих для неї цілей, які зумовлено системою національних цінностей. Згідно з такими домаганнями, самооцінкою і усвідомленням людиною себе у якості носія національних цінностей, вона робить власний вибір у ситуаціях можливих самостійних виборів, які стосуються національної (етнічної) сфери. Вчений підкреслив, що домагання є зовнішнім проявом самооцінки особистості у ситуаціях її самостійного вибору. Параметри домагань є аналогічними до параметрів самооцінки.

Соціально-психологічними очікуваннями є уявлення особистості про такі оцінки з боку представників власного та чужих етносів і національностей, які стосуються її національних цінностей і очікуваної поведінки.

Чинником розвитку соціально-психологічних очікувань є самооцінка і рівень домагань людини, які в сукупності призводять до появи в неї узагальнених інтегрованих уявлень про «Я» як носія та суб'єкта національних (етнічних) цінностей, тобто до появи «образу-Я». Такі уявлення є відрефлексованими судженнями особистості про себе як носія та суб'єкта національних цінностей, про власні вчинки як представника певної нації (етносу).

Як помітно з наведених міркувань про сутність основних конструктів національної самосвідомості та взаємозв'язок між ними, М.Й. Боришевський вживає терміни, що пов'язані не лише з нацією, а й з етносом. Пояснення цьому ми знаходимо у розумінні вченим поняття «нація». Нацією він означив такий етнос, який перетворився у державу. Дотримуючись «етнічної» концепції нації та презентованих вище поглядів на конструкти національної самосвідомості, психолог визначив цей феномен як «усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінка себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності» [4, с. 138].

На думку М.Й. Боришевського, сутність національної самосвідомості особистості розкривають й наступні складові: 1) національна ідентифікація, тобто усвідомлення індивідом власної належності до певної нації, етносу, спорідненості з ними; 2) знання та усвідомлення людиною типових характеристик нації, з якою вона себе ідентифікує; 3) усвідомлене ставлення особистості до минулого (історії), теперішнього та майбутнього власного етносу, нації; 4) знання про національну територію; 5) усвідомлене та дійове ставлення до національних цінностей [4; 5].

За позицією психолога, національна ідентифікація є не лише складовою, а й провідним чинником розвитку національної самосвідомості: «Без такого самоусвідомлення людиною себе з певною конкретною нацією не може бути мови про розвиток у неї національної свідомості і самосвідомості» [4, с. 140]. Вчений переконаний, що наявність зазначених складових у національній самосвідомості особистості зумовлює розвиток у неї почуттів національної відповідальності та національної гордості. Національна відповідальність — це усвідомлення людиною відповідальності за сьогодення і майбуття своєї нації. Почуття національної гордості виявляється у таких вчинках особистості, які стосуються її нації.

В цілому, феномени «національна свідомість» і «національна самосвідомість» М.Й. Боришевський вважає світоглядними орієнтаціями особистості. Водночас ці феномени вчений відносить також і до її духовної сфери. На тісний взаємозв'язок між ними він також вказав у наступній тезі: «...національна самосвідомість є відрефлексованим сприйняттям (а водночас ставленням й оцінкою) людиною себе як носія національної свідомості» [5, с. 38].

Предметом наукового інтересу А.М. Березіна виступала генеза національної самосвідомості особистості. У межах свого дослідження, психолог наполягав на тісному взаємозв'язку між етнічною та національною самосвідомістю, що зумовлений ціннісним самовизначенням особистості у соціальному і моральному просторах. Згідно з такою позицією, науковець апелював до нерозривності понять: «етнонаціональна свідомість» і «етнонаціональна самосвідомість». Він зазначив, що етнонаціосвідомість є відносно стійкою системою усвідомлених уявлень і оцінок особистістю наявних етнодиференціюючих та етноконсолідуючих складових життя й діяльності власного етносу. В результаті засвоєння людиною цих складових відбувається самоусвідомлення себе як представника певного етносу. На його думку, компонентами і водночас чинниками розвитку етнонаціональної свідомості (самосвідомості) є усвідомлення представниками етносу (нації) таких смислових конструктів: етнопсихологічної неповторності власної спільноти;

психологічної культурної специфіки свого етносу; спорідненості та ідентичності з власною етнічною спільністю; своїх етнопсихічних характеристик; себе як суб'єкта власного етносу [2].

Вивчаючи національну рефлексію особистості молодшого шкільного віку, М.А. Шугай розглянула й структуру національної самосвідомості у ракурсі традиційного трикомпонентного підходу. У цій структурі психолог виокремила наступні компоненти: 1) когнітивний — знання і уявлення людини про етнокультурні та етнопсихологічні специфічні характеристики власного народу; 2) емоційно-ціннісний — етнокультурні та етнопсихологічні мотиви і потреби особистості; 3) регулятивний — усвідомлений прояв людини як представника певної нації [11]. Однак очевидно, що перший компонент належить до сфери національної свідомості, другий — до структури особистості представника етнічної спільності. Тоді як зміст третього компонента ще чітко не визначений.

О.В. Шевченко у результаті дослідження національної ідентифікації як провідного чинника розвитку «Я-образу», дійшла декількох важливих висновків. Один з них полягає у тому, що когнітивно-мотиваційне ядро та стрижнева, системоутворювальна складова у структурі національної самосвідомості особистості — це національна ідентичність. Національна ідентичність є результатом процесу ідентифікації людини зі своєю нацією і також виступає складовою когнітивного компонента національної самосвідомості, точніше національного «Я-образу» особистості. Доречно підкреслити, що остання думка О.В. Шевченко є співзвучною з думками вітчизняних вчених М.Й. Боришевського [4] і В.П. Москальця [7], які вважають національну ідентичність одним з основних компонентів національної самосвідомості особистості.

Національну ідентифікацію О.В. Шевченко визначила як процес ототожнення особистістю себе з певною нацією, сутність якої полягає у її суб'єктивному почутті належності до цієї нації. Науковець звернула увагу й на те, що підґрунтям для розвитку зазначеного почуття є стійкий емоційний зв'язок між людиною та нацією. Тоді як появу цього зв'язку зумовлено: наявністю в особистості досить стійкої системи усвідомлених уявлень і оцінок дійсних диференціюючих та інтегруючих характеристик національної життєдіяльності (тобто, за А.М. Березіним, етнонаціосвідомістю, що згадувалася нами вище), прийняттям особистістю норм і цінностей своєї нації. Національна ідентифікація виявляється у національному самовизначенні людини, становленні її національної ідентичності, а результатом цього процесу є національний «Я-образ» особистості. Тому, «Я-образ» виступає також і як інтегрована форма національної самосвідомості. Зміст національного «Я-образу» складають знання та уявлення особистості про себе як представника національної спільності [10].

Слідуючи висунутим постулатам М.Й. Боришевського, у процесі вивчення скаутського руху як значущої психологічної умови розвитку національної самосвідомості особистості підліткового віку, Н.О. Євдокимова здійснила спробу деталізувати структуру концепту «національна самосвідомість» особистості та презентувати її у вигляді наступної моделі.

Стрижневими у цій структурній моделі є такі конструкти національної самосвідомості: самооцінка, домагання, соціально-психологічні очікування, «образ-Я» і національна самоідентичність. Важливими складовими у структурі національної самосвідомості, за переконаннями Н.О. Євдокимової, також є: усвідомлення людиною власної належності до певної нації; усвідомлення особистістю пріоритетних ознак власної нації (історії, державності, мови, культури, традицій, території) та їх значущості; шанобливе ставлення індивіда до щойно перерахованих ознак, володіння національною мовою, дотримання національних традицій; творча праця людини, спрямована на розвиток культури своєї нації; усвідомлення людиною психологічної специфіки та неповторності власної нації; моральна оцінка соціальних аспектів життєдіяльності нації; самооцінка згідно з усталеною системою цінностей своєї нації; усвідомлення людиною національних інтересів і уміння підпорядкувати їм особисті інтереси; самокритичність у ставленні до національних недоліків; толерантне і тактовне ставлення до представників чужих націй [6]. Отже, Н.О. Євдокимова також не розмежовує конструкти і складові національної свідомості та національної самосвідомості.

Зазначимо, що положення М.Й. Боришевського про сутність і структуру національної самосвідомості є засадничими й у дисертаційному дослідженні В.Ф. Соколової, яке стосується такого значущого засобу розвитку національної самосвідомості в студентській молоді як українська література [9].

Отже, більшість вітчизняних дослідників проблематики національної самосвідомості особистості (А.М. Березіна, Н.О. Євдокимову, В.Ф. Соколову, О.В. Шевченко) можна назвати послідовниками поглядів українського вченого М.Й. Боришевського.

Висновки. Проведений аналіз сучасних психологічних робіт засвідчив змішування науковцями дефініцій національних й етнічних феноменів при визначенні психологічної сутності та структури концепту «національна самосвідомість» особистості. Як російські (О.В. Барканова, Л.М. Ондар), так і вітчизняні (А.М. Березін, М.Й. Боришевський, Н.О. Євдокимова, В.Ф. Соколова, О.В. Шевченко) психологи, не розмежують й складові національної свідомості та національної самосвідомості особистості, апелюючи до їх нерозривної єдності. Доречно зазначити, що у проаналізованих роботах лише дотично розглянуто зміст і структуру феномену «національна самосвідомість» особистості, оскільки він не був предметом їх спеціального вивчення.

Отже, констатована у сучасній психологічній науці відсутність глибинних теоретико-методологічних і експериментальних досліджень, які безпосередньо стосуються сутності та структури національної самосвідомості особистості, встановлення їх чіткого співвідношення із змістом і структурними компонентами національної свідомості, підтверджує актуальність потреби у проведенні таких досліджень, що й виступить предметом нашого наукового інтересу надалі.

Література

1. Барканова О.В. Динамика національного самосознания личности в период ранней юности: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / О.В. Барканова. — Красноярск, 2006. — 194 с.
2. Березін А.М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / А.М. Березін. — К., 2002. — 208 с.
3. Бичко О.В. Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / О.В. Бичко. — К., 2004. — 20 с.
4. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / М.Й. Боришевський // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. — С. 138–144.
5. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М.Й. Боришевський. — К.: Беркут, 2000. — 63 с.
6. Євдокимова Н.О. Участь у скаутському русі як психологічна умова розвитку національної самосвідомості підлітків: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Н.О. Євдокимова. — К., 2005. — 202 с.
7. Москалець В.П. Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі: дис... доктора психол. наук: 19.00.07 / В.П. Москалець. — К., 1996. — 330 с.
8. Ондар Л.М. Взаимосвязь структурных компонентов национального самосознания личности: на примере тувинских подростков: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Л.М. Ондар. — Красноярск, 2006. — 200 с.
9. Соколова В.Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / В.Ф. Соколова. — К., 2005. — 196 с.
10. Шевченко О.В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / О.В. Шевченко. — К., 2005. — 213 с.
11. Шугай М.А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / М.А. Шугай. — Острог, 2002. — 245 с.